

مقدمه

بررسی و ارزیابی ادوار مختلف تاریخ، بیانگر رشد و تعالی تدریجی زندگی انسان است. بافت نیز از جمله تجربیاتی است که سیر تکاملی خود را طی هزاران سال و به آرامی پیموده است.

ابتدایی ترین بافته ها صرفاً برحسب نیاز و ضرورت و در مقابله با لطماتی که سختی های طبیعت بر جسم انسان ها وارد می نمودند شکل یافتند و به مرور در بستر تکاملی خویش تن پوش و زیرانداز تأمین گر بخشی از گرمای مورد نیاز آنان گردید. اندیشه تعالی گر انسان عاملی است که هیچ گاه او را از جستجوی زیبایی ها به خود وا نمی گذارد و از همین رو نقوش رنگارنگی که بیانگر کشش های درونی به سمت زیبایی است بر بافته ها نقش بستند و بافته های ساده و یکنواخت به مدد نقش و رنگ جلوه هایی جذاب یافتند و تلاشی مستمر بنیان شیوه های گوناگون بافت را به وجود آورد که بر پیچیدگی ها و زیبایی های بافته ها افزودند.

بافت قالی از موارد قابل توجهی است که مجموعه ی تجربیات و تلاش های هزاران ساله موجب پیدایش آن شد و جلوه ای متکامل تر و نظام یافته تر از دست بافته ها ارائه گردید. افسون رنگ و نقش قالی ها و کمال گرایی آنان گاه تا حدی بود که بافندگان هنرمند قالی با تکیه بر اندیشه های توحیدی خویش، که صنع کامل را صرفاً از آن خداوند می دانند، تعمداً با غلط بافی های خویش قالی را به شکلی پنهان دارای عیب می نمایند.

در این کتاب که شامل سه بخش کلیات، گلیم و قالی می باشد، سعی شده است ضمن ارائه ی تاریخچه ای در زمینه ی بافت گلیم و قالی به نمونه هایی برجسته از طرح ها و دست بافت های مناطق مختلف ایران اشاره شود. همچنین بستری را آماده ساخته ایم تا هنرجویان عزیز با آموزش بافت گلیم و قالی تجربه ای زیبا از رنگ و نقش را با سرانگستان هنرآفرین خود به عرصه ی ظهور بنشانند.

شایسته است در پایان از دانشجویان کارشناسی فرش دانشگاه هنر تهران و اصفهان، مدیریت و کارشناسان ارجمند پژوهش های هنرهای سنتی سازمان میراث فرهنگی و هم چنین مدیریت و کارشناسان محترم بنیاد فرهنگی و هنری فرش، رسام عربزاده، که یاری گر اینجانب در تحقیقات و اتمام این کتاب بوده اند، تقدیر و تشکر نمایم.

مؤلف

هدف کلی

توانایی چله‌کشی و بافت گلیم و قالی

توجه

از این کتاب در رشته‌ی مدیریت خانواده (درس کارگاه هنر دستی (۱)) با شماره‌ی درس ۴۲۲۱ فقط بخش سوم با عنوان قالی تدریس شود.

بخش اول: کلیات

— فصل اول: تاریخچه‌ی بافت

— فصل دوم: انواع بافته‌ها

— فصل سوم: ایمنی و بهداشت کارگاه بافت

تاریخچه‌ی بافت

هدف‌های رفتاری: در پایان این فصل از هنرجو انتظار می‌رود که بتواند:

- ۱- تکامل تدریجی بافت را بیان نماید.
- ۲- بافته‌های اولیه را توضیح دهد.
- ۳- گلیم را تعریف کند و چگونگی روند تکمیلی بافت آن، طی تاریخ را شرح دهد.
- ۴- اهمیت نقوش بر بافته‌های اولیه را بیان کند.
- ۵- روند تکاملی نقش و رنگ را بر گلیم بیان نماید.
- ۶- قالی را تعریف کند.
- ۷- کهن‌ترین قالی جهان را بشناسد و اهمیت آن را شرح دهد.
- ۸- درباره‌ی چندین مورد از قالی‌های کهن توضیح دهد.
- ۹- تاریخچه‌ی کوتاهی از قالی‌بافی ایران را بیان نماید.
- ۱۰- به‌کارگیری نقوش گردان در دوران تیموری را بیان نماید.
- ۱۱- اهمیت قالی‌بافی در دوران صفوی را شرح دهد.

تاریخچه‌ی بافت

«بافت» یکی از تجربه‌های بشری است که طی هزاران

سال کوشش و تلاش تکامل یافته است. انسان‌ها پیش از آن‌که فن بافتن را تجربه کنند، تن و بدن خویش را برای محفوظ ماندن از گزند سرما، با گیاهان و پوست حیوانات می‌پوشاندند.

این که بافتن براساس چه فکری و از چه زمانی آغاز می‌شود درست معلوم نیست. آیا پرندگانی که با شاخ و برگ لانه‌سازی می‌کردند، یا درختانی که الیاف درهم فرو رفته‌ای داشتند و با تار عنکبوت و... اندیشه و فکر بافتن را در ذهن انسان بیدار کرد؟ آیا... و آیا؟ اگر قادر باشیم کوتاه زمانی و یا دقیقی چون انسان‌های نخستین تفکر کنیم محدودیت‌های زندگی آن‌ها را بهتر درک خواهیم کرد. می‌توان گفت، محل زندگی انسان نخستینی که جز طبیعت پیرامونش نبوده است شاخه‌های گیاهان را در دسترس او قرار داده و او اولین تجربه‌های خود را در این زمینه با بافتن

سیر تکامل زندگی ما انسان‌ها به‌گونه‌ای است که نمی‌توانیم، با اطمینان کامل، نسبت به آنچه در پیش رویمان است حکم دهیم. زندگی انسان همواره از فراز و نشیب برخوردار بوده است. چه بسا تمدن‌هایی که در مقاطعی از تاریخ در اوج شکوفایی قرار داشته‌اند و میراث‌هایی ارزشمند و جلوه‌هایی روشن و درخشان از زندگی اقوام و ملل به‌جا گذاشته‌اند. با این حال این میراث‌ها هر چند مختلف و متعددند، نسبت به کل تاریخ بشر اندک قلمداد می‌شوند. پیشرفت‌هایی که انسان‌ها در زمینه‌های متعدد بدان دست یافته‌اند به مرور و طی زمان‌های بسیار طولانی حاصل شده نه این‌که با یک جهش ناگهانی به‌وجود آمده باشد. در حقیقت قدم‌های اولیه‌ی بشر و تلاش‌های مداوم او، راه ترقی و رشد را برای وی باز نموده‌اند.

شاخه و ریشه‌ی گیاهان و درهم تنیدن آن‌ها آغاز کرده است (سبذبافی، تصویر ۱).

تصویر ۱-۱- نمونه‌ای از سبذبافی

نی و حصیر در منطقه‌ی غرب قاره‌ی آسیا متداول بوده است. همان‌طور که اشاره شد فرش‌های ابتدایی از پوست و الیاف گیاهان و شاخه‌ی درختان تهیه می‌شد. انسان هم‌زمان با آموختن فن کشاورزی به اهلی نمودن حیوانات نیز همت گماشت و از این طریق حیواناتی چون گوسفند، بز، اسب، گاو و... را در کارهایش مورد استفاده قرار داد. بدین ترتیب دامداری به وجود آمد.

انسان از دامداری فواید بسیاری حاصل کرد که از آن جمله دست‌یابی به الیاف حیوانی (پشم) بود. پس از دست یافتن به پشم مراحل طولانی سپری شد تا بشر رشتن یا رسیدن آن را آموخت؛ یعنی توانست نخ را از درهم تنیدن و رسیدن پشم حیوانات تولید کند.

برای ما، با توجه به ابزارهایی که امروزه شناخته شده است، تولید نخ، مشکل به نظر نمی‌رسد ولی در شرایطی که انسان‌ها دارای ابتدایی‌ترین امکانات و ابزارها نیز نبودند پیشرفت حائز اهمیتی شمرده می‌شود. به هر حال به کارگیری نخ امکان تولید

بدین ترتیب بافته‌های گیاهی نخست بخشی از حوائج و نیازهای انسان را برآورده کرده و به مرور تأمین‌کننده‌ی تن‌پوش بدن نیز، که اهمیت بسیاری داشته، شده است. همچنین در ادامه‌ی این روند انسان به تجربه‌ی بافتن فرش برای پوشش کف پناهگاه‌ها اقدام کرده است.

انسان‌شناسان پیدایش فن سبذبافی و پارچه‌بافی را، با احتمال زیاد، به زنان نسبت می‌دهند. به عقیده‌ی آنان در ایامی که مردان به جنگ می‌رفتند یا به شکار مشغول بودند زنان در گروه‌های اجتماعی خویش بافتن را تجربه می‌کردند. چه بسا این روند برای هزاران سال ادامه داشته است.

در حفاری‌هایی که توسط باستان‌شناسان در منطقه‌ی بین‌النهرین صورت پذیرفته بوریهایی^۱ به دست آمده که به‌عنوان زیرانداز مورد استفاده قرار می‌گرفته است. قدمت این بوریه‌ها را به هزاره‌ی پنجم تا چهارم^۲ قبل از میلاد مسیح^۳ نسبت داده‌اند. شواهد باستانی دیگری نشانگر آن است که بافت زیراندازهایی از

۱- بوریا = حصیر

۲- دایرةالمعارف بریتانیکا جلد ۱۹ ص ۷۰۳

۳- ۵۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح اشاره به ۷۰۰۰ سال قبل می‌نماید.

به کارگیری پشم‌های خودرنگ (مشکی - قهوه‌ای - شکری - کرم و...) نقش و نگارهایی نیز بر گلیم جان گرفته است (تصویر ۳).

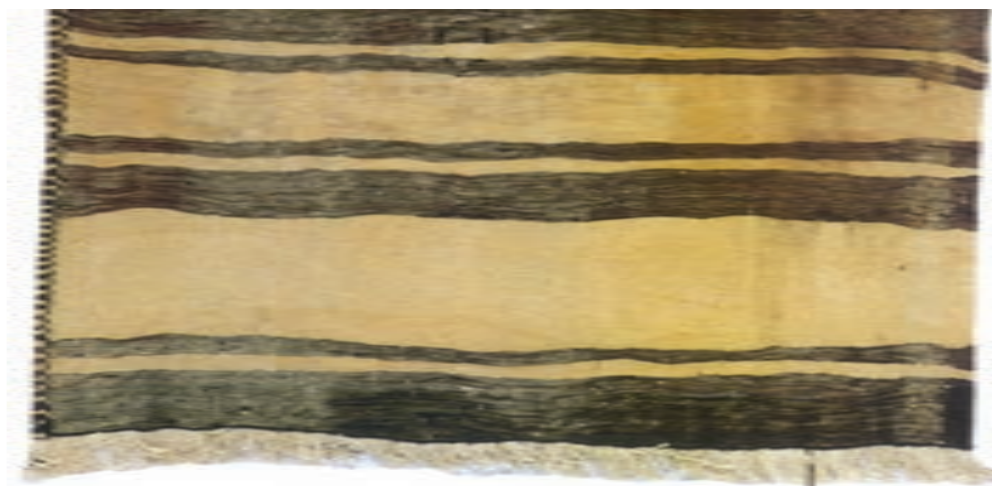
تصویر ۲-۱ - قطعه پارچه‌ای ابریشمی بازمانده از قرن سوم هجری

نخستین پارچه‌های دست‌بافت را، با الهام از بافته‌های حصیری به‌وجود آورد؛ و از این زمان بود که انسان‌ها اولین تن‌پوش‌های پارچه‌ای را به تن کردند.

به‌طور حتم پارچه‌های اولیه، با توجه به مبتدی بودن دانش پارچه‌بافی و نیز محدود بودن ابزارها بسیار خشن و ضخیم بوده‌اند تا این‌که در روند کسب تجربه‌ی انسان‌ها که به کاهش قطر نخ‌های تهیه شده انجامید کیفیت بافت پارچه هم بهتر شد (تصویر ۲). استمرار در بافتن، انسان را به تدریج به این فکر انداخت که با بهره‌گیری از نخ‌های پشمی زیراندازی برای محل زندگی و خواب خویش فراهم نماید. این بافته‌ی جدید که محل زندگی او را فرش^۱ می‌کرد گرم‌تر و نرم‌تر بود و می‌توانست او را در مقابل سختی زمین و گزند سرما محافظت نماید.

بافته‌های ساده و اولیه‌ای که پوشاننده‌ی کف زمین گردید همانند پارچه‌ی بافته‌ای صاف و بدون پرز بود که امروزه آن‌را با نام گلیم^۲ می‌شناسیم.

بافت گلیم در گستره‌ی سرزمین ایران صورت می‌گرفته است و به‌طور حتم می‌توان گفت اولین گلیم‌ها ساده و بدون نقش و نگار بوده است، اما به مرور و با تکامل بافته‌های اولیه‌ی گلیم، با

تصویر ۳-۱ - گلیم بافته شده از پشم خودرنگ (بختیاری)

۱- فرش واژه‌ای عربی است و هر آن‌چه را که بر سطح زمین گسترده گردد شامل می‌شود. بافته‌هایی از حصیر، نمد، گلیم و قالی، همچنین بافته‌های ماشینی، تولیدات صنعتی که در رابطه با پوشش کف به‌کار می‌رود جملگی از مواردی هستند که می‌توان نام فرش را بر آن‌ها اطلاق کرد. لذا استفاده از نام‌های خاص جهت معرفی هر نوع بافته ضروری به‌نظر می‌رسد چون هریک دارای ویژگی‌هایی در بافت هستند که این ویژگی‌ها آن‌ها را نسبت به یکدیگر متمایز می‌کند.

۲- گلیم بافته‌ای است صاف و بدون پرز که معمولاً به‌عنوان پوشش کف استفاده می‌شود.

آشنایی انسان با مواد رنگ‌زای طبیعی^۱ موجبات آن‌را تلاش‌هایی آغاز گردد (رنگ‌رزی) (تصویر ۴).

فراهم نمود تا برای انتقال رنگ‌ها بر روی نخ‌های پشمین

تصویر ۴-۱

در پی این تلاش‌ها نخ‌های پشمی دارای تنوع رنگی بیشتری شدند و به دنبال آن نقش و نگارهای گلیم و بافته‌ها با رنگ‌های متنوع‌تر عرضه شد.

تا قبل از اختراع خط، انسان مفاهیم و اندیشه‌های خود را از طریق تصویر و طرح منتقل می‌کرد. تصاویر و نقوش بسیاری بر سنگ‌ها، سفالینه‌ها، فلزات و... وجود دارد که هر یک بیانگر اندیشه‌ها، اعتقادات و روابط انسان‌های دوران خود می‌باشد (تصویر ۵). هر چند امروزه انتقال پیام از طریق خط و نوشتن دارای بالاترین اهمیت است با این حال جایگاه طرح و تصاویر در انتقال پیام‌ها و دیدگاه‌های انسان امروزی هم‌چنان قابل توجه است.

تصویر ۵-۱- نمونه‌هایی از نقش بر سفال

۱- مواد رنگ‌زای طبیعی متشکل از رنگ‌های گیاهی، حیوانی و معدنی هستند. مواد رنگ‌زای گیاهی مانند: نیل روناس، پوست گردو، انار، برگ مو و... مواد رنگ‌زای حیوانی مانند: قرمز دانه (حشره‌ای از تیره ی پینه‌دوز) و مواد رنگ‌زای معدنی مانند: لاجورد، اکسید آهن، اکسید مس...

بافت گلیم بعدها به مرور ایام و با تسلط نسبت به آن پیش آمد. همان طور که اشاره شد بافت گلیم در بسیاری از نقاط متداول بوده است؛ با این توضیح که مشابهت‌های بسیاری در روش‌های بافت و برعکس، تفاوت‌هایی در طرح و نقش و رنگ‌بندی گلیم‌ها در مناطق مختلف وجود داشته است که هنوز هم وجود دارد (تصاویر ۶ و ۷).

نخستین نقش و نگار بافته‌ها نیز برگرفته از محیط همان طبیعی بود که بافندگان در آن زندگی می‌کردند. گل‌ها، گیاهان، درختان، رودخانه‌ها، کوه‌ها، حیوانات، شکار، جنگ و... همگی الهام‌بخش بافندگانی بودند که آن‌ها را با توجه به نگرش و دیدگاه خودشان، از جمله باورها و اعتقادات، بر بافته‌ها طرح می‌کردند. در بافت گلیم هیچ‌گاه به منظور زیبایی و زینت و تجمل به طرح نقش پرداختند و تأثیر روح هنری در

تصویر ۶-۱- بخشی از گلیم بافت ورامین

تصویر ۷-۱- بخشی از گلیم بافت گرمسار

گردید نقوش ساده متکامل تر و دارای جزئیات بیش تری شدند
(تصاویر ۸ و ۹ و ۱۰).

طرح و نقوش ساده‌ی هندسی به مرور و با کسب تجربیاتی
که در بافت گلیم حاصل گردید دچار تغییرات و دگرگونی‌هایی
شد. با تغییراتی که به هنگام عبور نخ‌ها از لابه‌لای تارها ایجاد

تصویر ۱۰-۱- گلیم متعلق به قرن ۱۰ هجری (موزه ملی ایران)

تصویر ۸-۱- نقشی از گلیم کردهای خراسان

تصویر ۹-۱- نقشی از گلیم بیجار

در دوره‌هایی از زندگی بشر گلیم در زندگی روزمره نقش کاربردی داشت و از آن نه تنها به عنوان پوشش کف، پرده‌ی اتاق‌ها و ورودی‌ها پوشش دیوار، حیوانات و... استفاده می‌شد بلکه گاهی حتی ثروت خانواده به صورت گلیم نگه‌داری می‌شد تا جایی که به هنگام قحطی این ثروت را با غلات و دیگر مایحتاج مبادله می‌کردند.

بافت گلیم در میان ایلات و عشایر^۱ و روستاییان ایران از گذشته تا امروز متداول بوده است. اینان، امروزه، علاوه بر بافت گلیم جهت تأمین نیازها و مصارف خویش، نسبت به عرضه‌ی مازاد تولید خود برای فروش و یا تبادل استفاده می‌کنند. گلیم حتی به عنوان بخشی از جهیزیه و مهریه در تشکیل خانواده‌ها نقش ایفا می‌کند؛ برای مثال بسیاری از دختران ایلات و عشایر بافته‌هایی را جهت استفاده در زندگی مشترک آینده‌ی خود می‌بافند.

تجربه‌ی بافتن در سیر تکامل خود منجر به پیدایش بافته‌ای جدید گردید که امروزه آن را به نام **قالی** می‌شناسیم.

قالی بافته‌ی پرزرداری است که با گره خوردن نخ‌ها بر روی تارها و سپس عبور نخ‌های بود از لابه‌لای تارها شکل می‌گیرد. این تعریف از قالی حداقل نشانگر پیچیدگی بافت قالی نسبت به گلیم می‌باشد. شاید پس از آن که بیش‌تر از بافته‌ها و تفاوت‌های آنان بیاموزیم بتوانیم آن را صرفاً بافته‌ای پرزدار تعریف کنیم.

گفتیم پیدایش قالی بافی در سیر تکامل گلیم صورت پذیرفته است. عدم دست‌یابی به شواهد و دلایلی که بتواند روشنگر مقطع دوران شروع قالی بافی باشد ابهامات بسیاری را در تاریخچه‌ی بافت قالی به وجود می‌آورد و این دلیلی ندارد جز فسادپذیری الیاف حیوانی یا گیاهی که گذر ایام و آفات موجب نابودی و متلاشی شدن آن‌ها و در نتیجه بافته‌ها می‌شود و متأسفانه دست‌رسی

نسل‌های آینده را به آن‌ها بسیار دشوار و محدود می‌گرداند. کهن‌ترین نمونه‌ی بافته‌ی پرزدار جهان که تاکنون یافته شده **قالی پازیریک** است که دارای شهرت جهانی است. قالی پازیریک در پی حفاری‌های جمعی از باستان‌شناسان روسی - به سرپرستی پرفسور سرگئی رودنکو طی سال‌های ۴۹-۱۹۴۷ میلادی، که در مناطق مرکزی سیبری صورت می‌پذیرفت - در محلی به نام پازیریک^۲ کشف گردید.

این قالی به همراه اشیایی دیگر، از درون مقبره‌ی یکی از شاه‌زادگان سکایی به صورتی غیرمنتظره نسبتاً سالم کشف گردید. خوشبختانه نفوذ آب به درون مقبره موجب انجماد دائمی اشیای داخل مقبره شده بود و انجماد دائمی زمین‌های منطقه نیز این وضعیت را در طی سالیان طولانی حفظ نموده بود. این قالی که مربع شکل و دارای ابعاد ۱۸۳×۱۹۸ سانتی‌متر است و در موزه‌ی آرمیتاژ روسیه نگه‌داری می‌شود به عنوان روانداز اسب مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

نکته‌ی حائز اهمیت در این قالی، علاوه بر قدمت آن، نتایج حاصل از بررسی نقوش آن است. نقش قالی متشکل از ۵ حاشیه‌ی پهن و باریک است. این حاشیه‌ها متن قالی را با نقش گل‌های هشت پر دربر گرفته‌اند. حاشیه‌ها با نقوشی از حیوانات افسانه‌ای بال‌دار، ردیفی از سواران بر روی اسب، گل‌های هشت پر همانند متن و گوزن‌های خال‌دار شکل یافته است (تصویر ۱۱).

مشابهت بسیار بین نقوش قالی پازیریک و نقوش برجای مانده از دوران هخامنشیان در نقش برجسته‌های تخت جمشید نظر جمله‌ی کارشناسان را در انتساب این قالی به سرزمین ایران جلب نموده است. به‌ویژه، قدمت ۲۵۰۰ ساله‌ی قالی پازیریک و دلایل مستحکمی که محل بافت آن را به ایران منتسب می‌نماید اهمیت خاصی به آن بخشیده است.

۱- ایلات و عشایر بخشی از جمعیت کوچ‌نشین ایران‌اند که صرفاً با تکیه بر دامداری زندگی خود را اداره می‌نمایند. اینان محل ثابتی برای زندگی خویش انتخاب نمی‌کنند و با توجه به فصول گرم و سرد کوچ کرده و در مناطق معتدل محل مناسب برای دام‌های خویش انتخاب می‌کنند. از مراکز قابل ذکر زیست عشایر می‌توان به فارس، کرمان، آذربایجان، خراسان و... اشاره نمود.

۲- پازیریک (Pazyryk) نام دره‌ی کوچکی است که در فاصله‌ی ۲۰۰ کیلومتری جنوب شرقی شهر بیسک قرار گرفته و اکنون در شمال کشور قزاقستان واقع است.

تصویر ۱۱-۱- قالی پازیریک

تصویر ۱۲-۱- این تصویر از پشت فرش و در مساحت یک دسی مترمربع از اندازه‌ی اصلی گرفته شده است. منظور از آن نشان دادن تعداد گره و رج شمار و حدود مرغوبیت فرش می‌باشد.

قالی پازیریک با پشم و به روش گره‌ی متقارن بافته شده است و تعداد گره‌های آن ۳۶۰۰ گره در یک دسی مترمربع می‌باشد^۱ لذا از نظر کیفیت بافت می‌تواند مورد توجه قرار گیرد (تصویر ۱۲). طرح و رنگ به کار رفته در بافت پازیریک نشانه‌ای آشکار از پیشرفت طراحی و رنگرزی در گذشته‌ی دور قالی‌بافی ایران است. از طرفی با توجه به سطح و کیفیت بافت پازیریک، کارشناسان چنین ارزیابی می‌کنند که بایستی حداقل ۱۰۰۰ سال تجربه‌ی بافتن در پشت سر بافت قالی‌پرزداری چون قالی مذکور (پازیریک) وجود داشته باشد. چنان‌که گفتیم محل نگه‌داری این قالی در موزه‌ی آرمیتاژ شهر سن‌پترزبورگ روسیه می‌باشد.

۱- کارشناسان بین‌المللی فرش تعداد گره و تراکم بافت قالی را در دسی مترمربع یا مترمربع شمارش می‌کنند. تصویر ۱۲ می‌تواند به‌عنوان نمونه‌ای از تراکم بافت

پازیریک در نظر گرفته شود.

مورد دیگری از فرش‌های باستانی قطعه‌ای قالی با نقوشی مشابه فرش‌های ایرانی است که در ناحیه‌ی سین کیانگ (xinjiang) چین در یک مقبره‌ی دو هزار ساله کشف شده است. همچنین در نوشته‌های چینی^۱ اشاراتی به ورود فرش‌های پشمین ایرانی در قرون ۶ و ۷ میلادی (اواخر حکومت ساسانیان) به کشور چین وجود دارد که نشانگر شهرت جهانی فرش ایران در آن دوران می‌باشد.

از دیگر فرش‌های مشهور که از نظر تاریخی در هاله‌ای از ابهامات قرار گرفته قالی معروف بهارستان است که می‌گویند در دوران انوشیروان بافته شده بوده و تا زمان یزدگرد سوم (آخرین پادشاه ساسانی) در طاق کسری مورد استفاده قرار می‌گرفته است. روایات متنوعی در خصوص این قالی وجود دارد.

به‌کارگیری پشم، ابریشم، زر و سیم و جواهرات گران‌بها و مساحت بسیار زیاد این قالی همگی حکایت از پیشرفت و قدرت بافندگی قالی در سرزمین ایران می‌نماید. فرش بهارستان به هنگام ورود سپاهیان اسلام به ایران در درگیری‌هایی که به وجود آمد دچار سرنوشتی نامعلوم گردیده است.

با ورود مسلمانان به ایران و گسترش اندیشه‌های اسلامی اندیشه‌های ساده‌زیستی و پرهیز از تجمل‌گرایی نیز رواج یافت و به‌دنبال آن، بسیاری از هنرها و صنایع در آن عصر دچار رکود شد تا جایی که هنرمندان ایرانی با ارائه‌ی انواع جدیدی از نگاره‌ها و نقوش که با عقاید اسلامی سازگاری داشت، موجب تجدید شکوفایی هنری، به‌صورتی گسترده در عصر اسلامی شدند. بدین ترتیب در طرح‌های قالی نیز تغییراتی در نقوش انسانی و حیوانی ایجاد شد؛ از جمله به‌جای نقوش و طرح‌هایی که از منظر اسلامی موجب و مناسب قلمداد نمی‌گردید نقوشی با گل و گیاه و نقش‌های هندسی ابداع شد که خود موجبات تحول جدیدی در قالی بافی گردید. به‌دنبال این تحول خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس از تولید قالی‌های دست‌بافت ایرانی حمایت کردند. در واقع توجه آنان به برپایی کاخ‌ها و تقلید از شکوه و جلال زندگی شاهان گذشته، سبب رونق یافتن بیش‌تر قالی‌بافی نیز گردید.

الرشید بن الزبیر از کاتبان دربار هارون الرشید عباسی صورتی از اموال خلیفه را پس از مرگ او به سال ۱۹۳ هجری ثبت نموده که از آن جمله است: «هزار بساط^۲ ارمنی، سی صد بساط دشت میشان، پانصد بساط طبری... و هزار بساط دارابجرد (شیراز^۳)». استفاده از چند هزار تخته فرش ایرانی در دربار عباسی را باید نشانه‌ی روشنی از بافت فرش در مناطق مختلف ایران و رونق قالی‌بافی در آن دوران قلمداد کرد. در دوران سلجوقیان هنر و صنعت تحت حمایت گسترده‌ای قرار داشت.

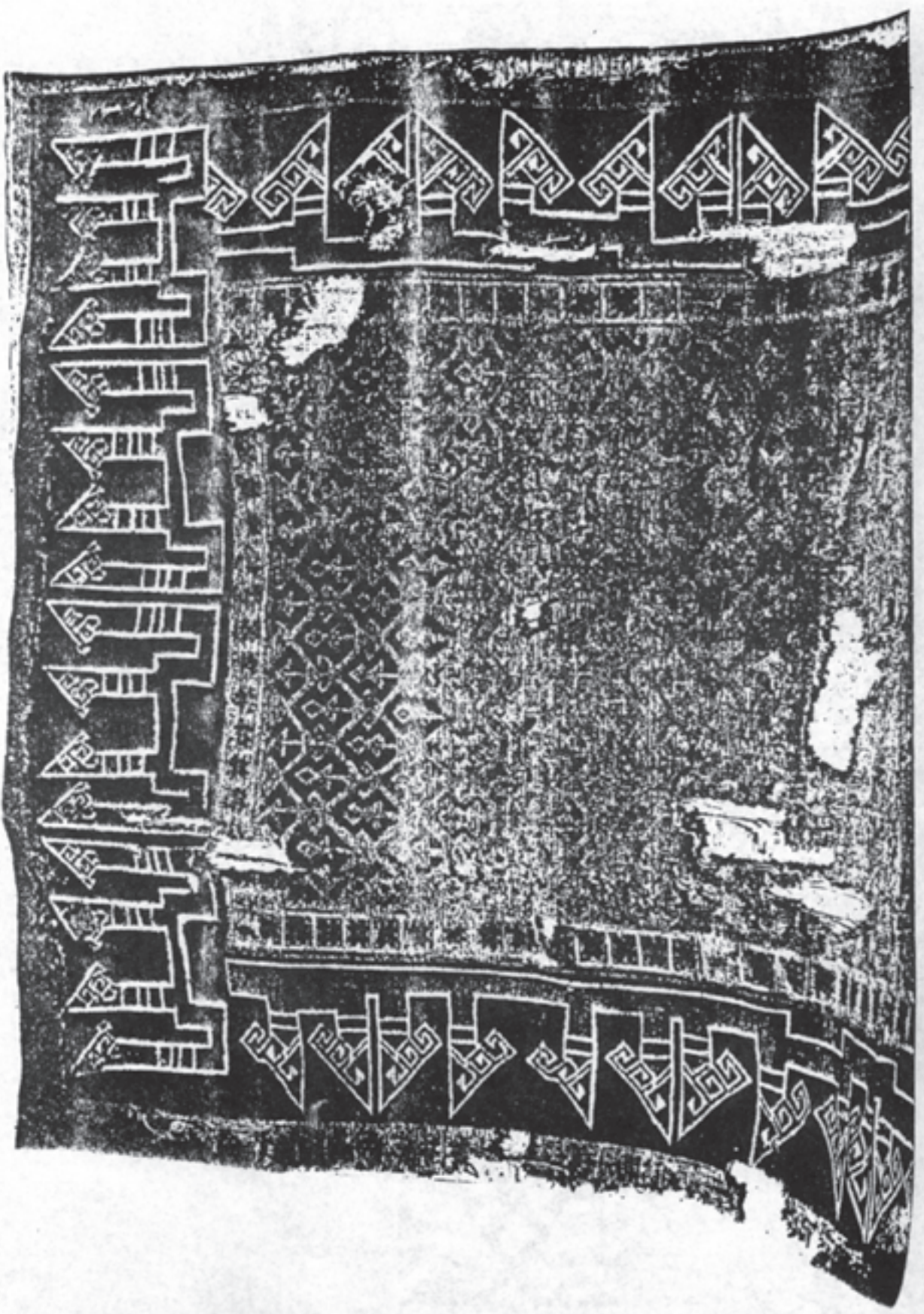
سلجوقیان موجب پیشرفت و ایجاد تحولات بسیاری در عرصه‌های متنوع هنری ایران شدند و قالی‌بافی نیز از این توجهات بی‌بهره نبود. نمونه‌های نادری از فرش‌های سلجوقی با طرح‌ها و نقوش هندسی برجای مانده (قرن ۷ هجری) که به‌دلیل قدمت خود مورد توجه خاص قرار دارند، در موزه‌ی اوقاف شهر استانبول ترکیه نگهداری می‌شوند (تصویر ۱۳).

هجوم اقوام بیگانه به سرزمین ایران فراز و نشیب‌های بسیاری را به‌دنبال خود داشته و از جمله بر هنر و تمدن این سرزمین لطمات بسیاری وارد کرده است. برای مثال تاخت و تاز مغول‌ها و سپس تیموریان نابسامانی‌های فراوانی در ایران ایجاد نمود و تمام فعالیت‌های هنر و صنعت را در ایران تحت تأثیر قرار داد تا آن‌جا که موجب توقف تولید گردید؛ به‌ویژه که قالی‌بافی دارای ویژگی‌های مخصوص به خود می‌باشد و برخلاف بسیاری از تولیدات نیازمند زمان قابل توجهی است. از این‌رو لطمات بیش‌تری بر این صنعت در آن دوران وارد گردیده است. البته ذکر این مطلب لازم است که در این هجوم‌ها و غلبه‌ها همواره تأثیرات فرهنگی متقابلی ایجاد می‌شد. مثلاً بسیاری از محققین تأثیر فرهنگ چینی و مغولی را بر نگارگری ایران به حمله‌ی مغول نسبت می‌دهند. حضور مغولان در ایران بر طرح‌ها و نقوش قالی ایران نیز بسیار تأثیر گذاشته است. در همین دوره است که به‌کارگیری نقوش گردان و منحنی به‌جای نقوش هندسی که از جنبه‌ی تکامل هنر قالی‌بافی از اهمیت بسیاری برخوردار است رواج می‌یابد.

۱- سالنامه‌ی چینی سوئی سو (Sui - Su)

۲- بساط = تخته فرش

۳- شاهکارهای فرش بافی فارس سیروس پرهام صفحه‌ی ۱

تصویر ۱۳-۱- قرن ۷ هجری فرش سلجوقی

قالی بافی در تاریخ ایران هستند چنان که شکوفایی کنونی قالی ایران را نیز باید مرهون آن دانست.

طی دو قرن هشتم و نهم هجری قمری، یعنی در دوران تیموریان، طراحی نقوش و بافندگی قالی مورد توجه و حمایت قرار گرفت. به ویژه، تشویق تیموریان از هنرمندان و برپایی کارگاه‌های بزرگ قالی بافی موجبات شکوفایی بیش تر قالی بافی را فراهم کرد. کاربرد نقوش گردان و منحنی در این دوران بیش از پیش رواج یافت. بدین ترتیب در این دوره بستر مناسبی ایجاد شد که سبب گردید در عصر صفوی موقعیت و جایگاه خاصی برای هنر و هنرمندان فراهم آید. در عصر صفوی قالی بافی از چنان رونقی برخوردار گردید که می توان این عصر را تابناک ترین دوران هنر قالی بافی در تاریخ ایران بعد از اسلام دانست. در این دوره برپایی کارگاه‌های بزرگ سلطنتی و حمایت گسترده ای که از صنعت قالی بافی به عمل می آمد امکان تولید قالی هایی با کیفیت عالی و مساحت زیاد را در جهت تأمین درخواست دربار صفویان، دربارهای خارجی و شهرنشینان و... فراهم کرد.

آثار برجای مانده از این دوره حکایت از پشتوانه ی عظیم هنری در بافت قالی دارد. هنرمندان طراح و نقاش در آفرینش طرح ها و نقوش بدیع قالی آن چنان سعی و کوشش بی مانندی به کار می بستند که باید گفت استفاده از طرح ها و نقوش پرظرافت اسلیمی و ختایی، پرندگان و حیوانات که با جزئیات بسیار طرح می شد در این دوره به اوج خود رسید و موجب شکوفایی فوق العاده ی هنر قالی بافی شد.

در کارگاه‌های بزرگ سلطنتی فرش‌های عالی را به سفارش و درخواست بزرگان صفوی می بافتند که این خود موجب رونق کارگاه‌های دیگری نیز می شد و در مجموع سبب می گردید که کلیه ی مراحل رسیدن و رنگ کردن و طراحی و بافت در مجموعه‌های بزرگ فراهم شود و به عبارت دیگر در عصر صفوی مجتمع‌های بزرگ قالی بافی وجود داشته است (تصاویر ۱۴ الی ۲۰).

امروزه بخش مهمی از میراث هنری عصر صفوی در موزه‌های داخل یا خارج ایران و مجموعه‌های خصوصی سراسر دنیا پراکنده است که در این میان قالی ها و دیگر بافته‌های این عصر از موقعیت ویژه‌ای، به خصوص در موزه‌های جهان، برخوردارند و ارزش والای آنان از سوی مجامع بین المللی مورد تأیید است. این آثار در واقع پشتوانه‌های غنی هنر طراحی و

تصویر ۱۴-۱- این قالی، به نام قالی شیخ صفی، شهرت جهانی دارد زیرا در بقعه ی شیخ صفی الدین اردبیلی گسترده بوده است. ابعاد این قالی ۵۳۴×۱۱۵۲ سانتی متر است و در سال ۹۴۶ هجری توسط فردی به نام مقصود کاشانی بافته شده است. کارشناسان احتمال می دهند قالی شیخ صفی در شهر کاشان بافته شده است. این قالی هم اکنون در موزه ی ویکتوریا آلبرت لندن نگهداری می شود.

تصویر ۱۵-۱- این قالی به دستور شاه عباس (۹۷۰ هجری) صفوی جهت هدیه به حرم امام رضا (ع) بافته شده است. در بافت این قالی علاوه بر ابریشم از نقره نیز استفاده شده است. ابعاد قالی عبارت است از ۳۵۴ × ۵۶۰ سانتی متر که هم اکنون در موزه‌ی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

تصویر ۱۶-۱. قالی بافت اصفهان در ابعاد ۲۲۹×۴۲۷ سانتی متر که در موزهی واشنگتن امریکا نگه‌داری می‌شود. طرحی از حیوانات افسانه‌ای و نقوش اسلیمی و گل‌های عباسی در متن دیده می‌شود.

تصویر ۱۷-۱- این قالی عصر صفوی به نام موج دریا شهرت دارد و در موزه‌ی وین اتریش نگهداری می‌شود. طرح قالی به‌خوبی نشانگر ارتباط کشورهای خارجی (پرتغال) با دربار صفوی است. اندازه‌ی قالی ۶۷۷×۳۷۲ سانتی‌متر و محل بافت به اصفهان منتسب می‌باشد.

تصویر ۱۸-۱- قالی بافت اصفهان در ابعاد ۱۶۸×۲۳۳ سانتی متر که در قرن دهم هجری بافته شده است. این قالی در موزه‌ی فرش ایران نگهداری می‌شود و جفت آن در موزه‌ی لوور پاریس (فرانسه) است.

تصویر ۱۹-۱- قالی بافت اصفهان با ابعاد ۲۵۰×۱۵۰ سانتی متر که در قرن دهم هجری بافته شده است. این قالی در موزه‌ی گوبلن پاریس نگهداری می‌شود.

تصویر ۲۰-۱. قالی بافت اصفهان در ابعاد 635×330 سانتی متر که در موزه‌ی وین نگه‌داری می‌شود. نقوش هندسی به‌کار رفته در این قالی نمایانگر یکی دیگر از ویژگی‌های هنری عصر صفوی است. سال بافت: ۱۰۸۰ هجری

خودآزمایی

- ۱- تاریخچه‌ی مختصری از بافت‌های ابتدایی را شرح دهید.
- ۲- اهمیت بافت گلیم را در میان روستاییان و عشایر شرح دهید.
- ۳- مواد رنگزای گیاهی را نام ببرید و چنانچه در منطقه‌ی زندگی شما کارگاه رنگرزی طبیعی فعالیت می‌کند راجع به آن یک تحقیق گروهی (میدانی) انجام دهید.
- ۴- قالی را تعریف کنید و درباره‌ی تکامل بافت گلیم که منجر به بافت قالی گردید توضیح دهید.
- ۵- علت عدم ماندگاری دست‌بافت‌های کهن را بیان کنید.
- ۶- چگونگی کشف قالی پازیریک را شرح دهید.
- ۷- اهمیت کشف قالی پازیریک برای قالی ایران در چیست؟
- ۸- در چه دوره‌ای نقوش گردان در قالی‌بافی به کار گرفته شد؟
- ۹- تصاویری که از قالی‌های نگهداری شده در موزه‌های داخل و خارج ایران در این درس مشاهده کردید بیانگر هنر قالی‌بافی چه دورانی است؟
- ۱۰- با به‌وجود آوردن گروه‌هایی تاریخچه‌ای مختصر از دست‌بافته‌های منطقه‌ی زندگیتان تهیه کنید.